

érezkít meg, és nem zökkent ki a zavartalanul alvó-álmodó szubjektum képzetköréből, addig az *Őszi dal* vakfalai alatt zajló jelenet egy bizarr halál képét vetíti elénk. Aki az imént még hetykén füttyre vonta ajkát, most ellepik az egerek.

Az *Őszi dal*t Karinthy Gábor fiatalon, 18 évesen írta. A vers eltűnés-víziójának további, életművön belüli alakulását, illetve a József Attila költészetéből átörökített motívumok, ritmusok és egyéb poétikai eljárások különféle mintázatait érdemes volna a későbbiekben alaposabban is megvizsgálni. Annál is inkább, mivel a Karinthy-versek felől újraolvasott József Attila-életmű is tartogathat még meglepetéseket a számunkra.

Halász Hajnalka

A bocsánat esélyei

A BŰN ÉS A TULAJDON MARADÉKAI JÓZSEF ATTILA HÁROM VERSÉBEN (KÉSZ A LETTÁR; A BŰN; TUDOD, HOGY NINCS BOCSÁNAT)

A bűn és a bűnösség kérdése József Attila költészetében köztudottan kiemelt szerepet játszik. Ez a kérdéskör nemcsak megjelenési formáit tekintve szerteágazó ebben a lírában,¹ hanem a megközelítési módokat tekintve is, hiszen egyszerre lehetnek morális, nyelvelméleti, poetológiai és filozófiai implikációi. A bűn fogalmának filozófiatörténeti szituálásához, amelyet Németh G. Béla nyolcvanas években megjelent tanulmányai kezdeményeztek, minden bizonnyal nagyban hozzájárult az a körülmény is, hogy ez a fogalom a költő kései verseiben a „semmi” és a megsemmisülés problémájával kapcsolódik össze.² E két fogalmat ugyanis a múlt század húszas éveinek végén a jelenvalólét heideggeri analízise is szoros összefüggésbe hozta egymással, amely ezáltal a bűn fogalmát megszabadította azoktól az antropológiai és ilyen értelemben morális meghatározottságoktól [önmagának jelenlévő tudat, szabad akarat, szubjektivitás], amelyekkel ezt a felvilágosodás szubjektumfelfogása kötötte össze, amennyiben a bűnt mint a „*jelenvalólét létmódj*”-t, „*valamilyen semmisség [Nichtigkeit] alapj*”-t³ határozta meg. Ez a bűnfelfogás e költészet számára is új értelmezési lehetőségeket nyitott, melyeknek a nyelv- és szubjektumelméleti következményei csak a kilencvenes évektől váltak láthatóvá.⁴ E fogalmak poetológiai értelmezéséhez ugyanakkor nem feltétlenül kell a *Lét és idő* vonatkozó passzusait segítségül hívni, főleg akkor, ha azt a lehetőséget is nyitva akarjuk hagyni, hogy sokkal inkább a költészet nyelve az, amely a jelenvalólét, a tudat és a szubjektum konstrukcióit újraalkotja, értelmezi és törté-

1 Tverdota György 2010-ben megjelent monográfiája tematikus szempontból térképezi fel ezt a kérdést József Attila költészetében. Tverdota György, *Zord bűnös vagyok, azt hiszem. József Attila kései költészete*, Pannónia, Budapest, 2010.

2 A kései költészet e két „kulcsfogalmát” Németh G. Béla az egzisztencia heideggeri analízisével magyarázta, és összefüggésüket a jelenvalólét saját végességéhez való viszonyában helyezte el. Németh G. Béla, *A kimondás törvénye. A kései József Attila világképe és poétikája* = Uő., *Hét kísérlet a kései József Attiláról*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1982, 35–69.

3 Martin Heidegger, *Lét és idő*, ford. Vajda Mihály és mások, Osiris, Budapest, 2004, 328–329.

4 Ahogy Eisemann György egy tanulmányában rámutatott, a lírai szubjektum beszéde József Attila kései költészetének azon verseiben, amelyek a későmodern büntapasztalat (valamint nyelv- és szubjektumfelfogási) jegyében keletkeztek, nem a büntudat vagy a rossz lelkiismeret érzésének

netileg rendre új megvilágításba helyezi [ahogy ezt a lehetőséget Heidegger kései, nyelvről szóló írásai is kilátásba helyezik]. Így a „semmi” fogalma József Attilánál mint a textualitás létmódja lepleződhet le,⁵ a bűn megvallásának és az önkimondásnak a versekben feltáruló lehetetlensége pedig én és te, hang és kép, szöveg és olvasás, valamint performatív és konstatív nyelv feszültségéről is tanúskodhat.⁶ A „semmi” és a „bűn” szoros kapcsolata tehát nemcsak a heideggeri filozófia, hanem Paul de Man nyelvelmélete felől is magyarázatra lelhet, melyben ezek az írás üres, úgyszólván „semmis”, a bűn értelmét megvonó inskripcionalitásában kapcsolódnak össze.⁷ Innen nézve a bűn, illetve a *bűntudat* minden olvasata olyan félreolvasásnak bizonyul, amely a szövegnek valamilyen intenciót tulajdonít, s ennek a feltételezett, valójában hozzáférhetetlen, ilyen értelemben olvashatatlan szándéknak vagy tudatnak éppen a *bűntudat* lehet az egyik paradigmaticus példája. Bár az írás exterioritása már nem tanúskodhat a szándék vagy az akarat úgyszólván belső aktusairól, mégis elkerülhetetlen ezeknek az előfeltételezése, hiszen ez a tételezés egyben a szöveg olvasásának és megértésének is a feltétele. Leíró és tételző nyelv elválaszthatatlansága miatt lehetetlen eldönteni, hogy a bűn[tudat] az oka vagy a következménye-e a nyelvnek, amely ebből a szempontból végeérhetetlen és gépszerű bocsánatkérésként jelenhet meg.⁸

Úgy tűnhet, hogy a bűn fogalmának mind a filozófiai, mind a nyelvelméleti megközelítése kizárja a morális kérdésfeltevés lehetőségét, amennyiben ezek a megközelítések éppen a tudat és a [jó vagy rossz] szándék, illetve akarat morális kategóriáinak a közvetíthetetlenségét és ebből adódó nyelvi, fiktív konstitúcióját leplezik le.⁹ Így felmerülhet a kérdés, milyen lehetőségei maradnak egy olyan megközelítésnek, amely a bűn morális dimenzióját is tekintetbe próbálja venni, hiszen ez a dimenzió mégsem eliminálható teljesen egy olyan probléma vizsgálatából, amely tagadhatatlanul morális hangsúlyokat hordoz.¹⁰ Ennek a kérdésnek a mérlegelésére

a tapasztalatáról számolnak be, a nyelv ezekben nem a vallomás, az önkifejezés eszköze vagy – Németh G. értelmezésében – a társadalmi szerepeket maga mögött hagyó személyiség önmagává válásának a médiuma. A szubjektum nem is valamilyen tett elkövetése (vagy elmulasztása) miatt, hanem létének alapjait tekintve bűnös, semmis, hiszen nem ő teremtette, fektette le saját létének az alapjait, mely lét éppen ezért egy sajátos „nem”-en vagy „semmi”-n alapul. Eisemann György, *„Mint alvadt vérdarabok...” A bűn nyelve és énje József Attila költészetében*, Irodalomtörténet, 2001/3., 382–389.

- 5 Lőrincz Csongor, *Beírás és átvitel. József Attila: „Költőnk és Kora” = Uő, A költészet konstellációi. Adalékok a modern líra történetéhez és elméletéhez*, Ráció, Budapest, 2007, 186–209, itt: 191–197.
- 6 Kulcsár-Szabó Zoltán, *„Én” és hang a líra peremvidékén = Uő., Meta-poétika. Önprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Kalligram, Budapest–Pozsony, 2007, 80–142, itt: 93–107.
- 7 A bűn beiródásának és időzettellegének az írással való összefüggéséhez a *[Jön a vihar...]*-ban lásd: Lőrincz Csongor, *A medializálódás poétikája. Esztétizmus és kései modernség [Hofmannsthal, Babits, József Attila] = Hang és szöveg. Költésztörténeti kérdések a lírai modernségben*, szerk. Bednancs Gábor – Bengi László – Kulcsár-Szabó Ernő – Szegegy-Maszák Mihály, Osiris, Budapest, 2003, 317–389.
- 8 „It is no longer certain that language, as excuse, exists because of a prior guilt but just as possible that since language, as a machine, performs anyway, we have to produce guilt [and all its train of psychic consequences] in order to make the excuse meaningful.” Paul de Man, *Excuses [Confessions] = Uő., Allegories of Reading. Figural Language in Rousseau, Nietzsche, Rilke, and Proust*, Yale Univ. Press, New Haven – London, 278–301, itt: 299.
- 9 A Paul de Man-i nyelvelmélet ilyen irányú továbbgondolásához lásd: Kulcsár-Szabó Zoltán, *Cselekvés és textualitás. A szégyen retorikája és az olvasás „eticitása” = Uő., Tetten érhetetlen szavak. Nyelv és történelem Paul de Mannál*, Ráció, Budapest, 2007, 282–314.
- 10 *A Tudod, hogy nincs bocsánat* Németh G. általi értelmezésének etikai implikációihoz lásd: Balogh Gergő, *Igazságosság és eticitás a költői nyelvben = Verskultúrák. A líraelmélet perspektívái*, szerk. Kulcsár-Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Lénárt Tamás, Ráció, Budapest, 2017, 184–192.

József Attila lírájának egy olyan vonása adhat alkalmat, amely látszólag független, valójában azonban, ahogy jelen dolgozatban meg szeretném mutatni, elválaszthatatlan a morál dimenziójától, sőt szétszalazhatatlanul összefonódik vele: a saját, a tulajdon, a birtok és az ezeket létesítő, termelő, elosztó, elrendező és felhasználó viszonyok *ökonómiai* problémája. Ennek kapcsán figyelmet érdemelhet például az a jelenség, hogy a bűn, amely József Attilánál éppen meghatározhatatlan, azonosíthatatlan és semmis karaktere miatt merül fel egyáltalán kérdésként, egyes versekben nem mint morális, hanem mint ökonómiai, azaz alapvető csereviszonyokat, érték meghatározásokat érintő probléma jelenik meg. Bár a vagyon, a tulajdon, a táplálék és az egyéb létszükségleti javak és feltételek hiánya is visszatérő motívuma költészetének, a *bűn zavaró hiánya* [„Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / de jól érzem magam. / Csak az zavar e semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van”] nemcsak egyike e hiányzó feltételeknek (ez esetben az önidentitásnak és az önazonosságnak), hanem egyenesen a birtoklásnak és az elsajátításnak, pontosabban ezek lehetetlenségének a paradigmatis példája [a bűn elsajátításának a vágya emiatt fetiszizálhatja saját tárgyát mint az eredet pótlékát: „Mint fősvény eltűnt aranyát, / e bűnt keresem én; / elhagytam érte egy anyát, / bár szívem nem kemény”].

Persze könnyen lehet, hogy a bűn és a bűnösség morális problémája már mindig is az ökonómia, a [materiális és szellemi] tulajdon, a saját elsajátításának és megfelelő használatának, felhasználásának és elosztásának a problémája volt.¹¹ A bűnösség képzeete már Ady lírájában is a szellemi tulajdonnal kapcsolódik össze: *Az én bűnöm* (1908) című versben például a bűn a versbeli beszélő olyan tulajdonát, *tulajdonságát, sajátlagosságát* szimbolizálja, amely a versbeszéd és az öntudat kiapadhatatlan forrásaként jelenik meg:

Én csak adtam, adtam, adtam
S akik kaptak, egyre kaptak,
Mért dühöngnek énmiattam?

Én csak éltem és daloltam,
Többet, jobban, erősebben.
Olyan nagy bűn, hogy én voltam?

Hát kárhoztam, hát vétkeztem,
Mert másoknál külömb voltam?
Nem akartam, nem kerestem.

Hát igazán ez a sorsa
Minden újnak, szépmerőnek?
Bár sohse születtem volna.¹²

11 Az autonóm, önmagát elsajátító, uraló és mintegy birtokló individuuum képzetének, a lelkiismeret mint a saját és az illendőség érzékének (sense of propriety), valamint a magántulajdon szerepének a történeti összefonódásához lásd pl.: Gottfried Dietze, *Schuld und Schulden*, Duncker/Humboldt, Berlin, 2007.

12 Ady Endre *Összes versei*, I., Szépirodalmi, Budapest, 1975, 210.

A „dalok” esztétikai eredetiségének, öntörvényűségének itt egy olyan eredendő, akarattalan, büntelen bűn az eredete, amely nem a lírai szubjektum identitásának a kérdőre vonásához, hanem éppen ellenkezőleg, a megerősítéséhez vezet, az önmagaság megalapozásához és visszaigazolásához járul hozzá, „több”, „jobb”, „erősebb” öntudatot kölcsönöz az ének. A bűn mint a legsajátabb tulajdon, a sajátnak a tudata azáltal tesz szert felbecsülhetetlen értékre, hogy az individuum eredeti és elidegeníthetetlen tulajdonát, önmaga elsajátításának képességét, önazonosságát szimbolizálja. A bűnnek ez a poétikája ugyanakkor azért veszíthet könnyen értékéből, mert sajátos ökonómiája vagy tropológiája egy kiüresedett, ekkorra úgyszólván semmissé vált ideálon, a romantika eredetiségésményén és szubjektumkonstrukcióján alapul.¹³ Az öntörvényűség és a szabályszegés [az ilyen értelemben vett bűnösség] Ady más verseiben is a szubjektum önprezentációjának a letéteményese,¹⁴ melynek előzményei a bűn romantikus esztétizálásában lennének fellelhetők.

Mindezek alapján abból a hipotézisből indulhatnánk ki, hogy a bűn eredetének az ökonomizációja József Attilánál kritikai funkciót tölt be, amennyiben ennek a látzólag morális kérdésfeltevésnek azokat az előfeltevéseit tárja fel, amelyek a sajáttal, a tulajdonnal és a birtokkal való gazdálkodás által, a saját autonóm és automatikus elsajátításával teremtik meg az önrendelkező és önmaga tudatában lévő szubjektum illúzióját. A bűntudat keletkezését már Nietzsche is egyfajta ökonómiai csereügyletként írja le, amely ugyanakkor nemcsak a tudatot, az öntudatot, tehát az ember önmagához, hanem a mindenkori másokhoz, másokhoz való viszonyát is megalapozza:

A bűntudat, a személyes kötelességérzet eredetét [...] a személyek közötti legrégebbi és legősibb kapcsolatban találja meg, a vásárló és eladó, a hitelező és az adós viszonyában: itt áll szemben először személy a személlyel, itt *mérik meg, méretik meg* első ízben személy a személlyel. Még sohasem találtak olyan alacsony civilizációs szintet, amelyen e viszonyból valamit meg ne figyelhetek volna. Az árak megállapítása, értékek mérése, egyenértékűségek meghatározása, a csere annyira az ember első gondolata volt, hogy bizonyos értelemben, röviden szólva, ez jelentette a gondolkodást.¹⁵

13 A modernségben ezzel szemben az ember már nem önmagát, hanem csak a tartozásait, adósságait és bűneit, a semmi, a hiány és a szükség különböző formáit „birtokolja”, és ezáltal saját elsajátíthatatlanságával és uralhatatlanságával szembesül, amely az egész létét és lényegét meghatározza. Ezeket az összefüggéseket Daniel Cuonz tette vizsgálat tárgyává a modernség próza- és drámaidománában: Danie Cuonz, *Die Sprache des verschuldeten Menschen. Literarische Umgangsformen mit Schulden, Schuld und Schuldhaftigkeit*, Fink, München, 2018. Az irodalmi én önprezentációjának és az ökonómiai diskurzusoknak az összefüggéseiről: Fritz Breithaupt, *Der Ich-Effekt des Geldes. Zur Geschichte einer Legitimationsfigur*, Fischer, Frankfurt am Main, 2008, 179–207.; illetve ennek a 18. századi előzményeiről: Joseph Vogl, *Kalkül und Leidenschaft. Poetik des ökonomischen Menschen*, Diaphanes, Zürich–Berlin, 2008.

14 Vö. pl.: „Nagy az én bűnöm: a lelke. / Bűnöm, hogy messze látok és merek.” [Páris, az én Bakonyom, 1907]; „A Bűn szebb az Erénynél / S legszebb Erény a Vétek. [A Nincsen himnusza, 1908]; „Bizonyos, hogy csúfolják, félik / Ezeket a bűnös dalokat, / Kik az életet félig-élik. // Bizonyos, hogy gyönyörű volna, / Ha ezeket a fájdalmakat / Más éli és más panasolja. // De én voltam, ó jaj, én voltam / Szülők vad, borús, új dalok / És én már régen meglaktam.” [Új könyvem fedelére, 1908]

15 Friedrich Nietzsche, *Adalék a morál genealógiájához*, ford. Romhányi Török Gábor, Holnap, Győr, 1996, 76.

A bűn tudata, a kötelesség érzete és a hozzájuk kapcsolódó szellemi képességek (felelősségérzet, öntudat, önreflexió, gondolkodás) eszerint ökonómiai eredetű fogalmak, amennyiben a *saját*, a *tulajdon* értékének és értelmének a meghatározását, felmérését, „megméretését” feltételezik, olyan fizető- és csereszabványok (például szavak és fogalmak) feltalálását, melyeket nemcsak dolgokra lehet cserélni, hanem amelyekkel az ember önmagához és másokhoz való viszonyát is fel lehet mérni, meg lehet határozni. Így nemcsak az ember fogalmát, önmeghatározását, hanem a gondolkodását és megismerésének, ismereteinek a lehetőségeit is a maga által feltalált ökonómiai rendszer határozza meg, melyen belül az ember szellemi és anyagi adottságait, képességeit használja, hasznosítja, értelemmel és értékkel látja el.

Morál és ökonómia, bűn és adósság korrelációja továbbá nemcsak e nietzschei hipotézis, hanem a pénz kultúrtörténete,¹⁶ az ettől elválaszthatatlan adósság története,¹⁷ valamint a bűn fogalmának a történeti változásai¹⁸ felől is alátámasztható. A bűn és az adósság, melyeknek az egymással való összefonódását, sőt összetévesztését Heidegger a *Lét és időben* a „közönséges”, önmagát a gondoskodás dolgaiból megértő gondolkodás számlájára írta,¹⁹ a kultúrtörténeti kutatások tanúsága szerint olyan egyformán eredeti, egymástól elválaszthatatlan és univerzális jelenségek, amelyek az emberi együttélés strukturális feltételét alkotják, amennyiben ezek hozzák létre és definiálják a legalapvetőbb szociális kapcsolatokat.²⁰ A bűnös kilétének a kérdése

- 16 Ökonómia és teológia összefonódásához, illetve a pénz hitelesítésének a szakrális feltételéhez, történeti megközelítésben: Christina von Braun, *Der Preis des Geldes. Eine Kulturgeschichte*, Aufbau, Berlin, 2012; nyelvelméleti szempontból: Kulcsár-Szabó Zoltán, *A nyelv(észeti) gazdaságtan bírálatához = Uő., Tettes érhetetlen szavak*, 41–73.
- 17 David Graeber, *Schulden. Die ersten 5000 Jahre*, ford. Ursel Schäfer – Hans Freundl – Stephan Gebauer, Goldmann, München, 2014, 31. Graeber terjedelmes és sokat vitatott monográfiája az adósság ötezer éves történetéről nyújt áttekintést, és azt a tézist kívánja bizonyítani, mely szerint a történelem folyamán rendre az adósságok mint hatalmi eszközök kezelhetetlenné válása, krízise vezetett a társadalmi-politikai átalakulásokhoz, forradalmakhoz és háborúkhoz.
- 18 Ehhez lásd: Maria-Sibylla Lotter, *Verantwortung und Schuld = Handbuch Verantwortung*, szerk. Ludger Heidbrink – Claus Langbehn – Janina Loh, Springer, Wiesbaden, 2017, 251–264.
- 19 „A mindennapi közönséges értelem a »bűnös-lét« mindenekelőtt abban az értelemben fogja fel, hogy »adós« vagyok, hogy »van valami a rovásomon«. Vissza kell adnom valamit a másoknak, amire az jogosultán igényt tart. Ez a »bűnös-lét« az »adósságaim vannak« értelmében a másokkal való együttlét egy módja a gondoskodás mint előteremtés, megszerzés területén. Ennek a gondoskodásnak a módusai az elvonás, a kölcsönvétel, a visszafizetés, az elvétel, az elrablás is, azaz amikor mások olyan igényének, hogy valamit birtokoljanak, így vagy úgy nem teszünk eleget. Ez a fajta bűnös-lét olyan dolgokra vonatkozik, amelyek *gondoskodásunk tárgyát alkotják*.” Heidegger, *i. m.*, 326–327. Ebben a keveredésben persze az is közrejátszik, hogy a német ugyanazzal a szóval jelöli a bűn [*Schuld*] és az adósság [*Schuld*] fogalmát, melyek etimológiai szempontból is közös eredetre mennek vissza.
- 20 E kapcsolat kultúrtörténeti aspektusainak az áttekintéséhez: *Bonds. Schuld, Schulden und andere Verbindlichkeiten*, szerk. Thomas Macho, Fink, München, 2014. József Attila egy publicisztikai írásában, a *Szerkesztői üzenetben* szintén szoros összefüggésbe hozza egymással a megbocsátás és a magántulajdon megszüntetésének az erkölcsi-politikai imperatívuszát. Az „eredendő bűn”-t itt a költő a „szeretet ellen elkövetett bűn”-ként határozza meg, amely „ellen nem elég nem-büntetéssel küzdeni, az ilyen bünt kifejezetten meg kell bocsátanunk egymásnak. Az ilyen bünt meg nem bocsátani, maga is bűn. A diktatúrákban, az osztályellenemelésen és idegen munkaerő kizsákmányolásán alapuló társadalmakban a meg-nem-bocsátás bűnében is szenved az emberiség. Ez ellen a bűn ellen bizony nem lehet másként cselekedni, mint küzdeni egy olyan társadalmi rendért, termelési módért és elosztási szervezetért, melyben az emberek könnyebben megbocsátanak egymásnak.” A bűn megbocsátása egy bekezdéssel később a magántulajdon felszámolásával kerül párhuzamba: „Az egész emberi történelem

elválaszthatatlan az ok és az alap mibenlétének, valamint azoknak a kötelékeknek a kérdésétől, melyekben az adósok materiális és szimbolikus tárgyak és jelek cseréje, adása és [át]vétele, adományozása és elfogadása által egyúttal bűnösökké is válnak.²¹ A kölcsön és az adósság kulturális gyakorlatai és intézményei ilyen értelemben nemcsak a társadalmi struktúrák és hierarchiák kialakításának a hatalmi eszközei, hanem egyben a gondolkodás olyan alakzatai is, amelyek a világhoz [ennek rendjéhez vagy egyensúlyához] való viszonyt, az idő és a jövő elgondolásait [melyek a kölcsönben áruvá, eladhatóvá és ezáltal ki- vagy elsajátíthatóvá, kiszámíthatóvá vagy éppen modellálhatóvá válnak] és a mindenkori másikkal vagy másokhoz kötődő viszonyt értelmezik. Az adósság és az eladósodás története a vonatkozó kultúrtörténeti munkákban rendre mint ezek mértékét nem ismerő növekedésének és határtalan terjedésének, globalizációjának a történeteként jelenik meg [amelyet többek között a kölcsön és a kamat újkori legitimitációja és intézményesülése indított el], melynek során ezek mint az államháztartás deficitjei vagy egyéb rendszerek *hiányai* ellenőrizhetetlenné és uralhatatlanná, ugyanakkor kényszerítővé, az ember önértését és a társadalmi kapcsolatokat is meghatározó kötelékké, univerzálissá válnak.²² Nemcsak a bűn [rossz] érzése merül fel váratlan és ellenőrizhetetlen módon a szubjektum ön-maga számára is megismerhetetlen és átláthatatlan régióiból, keríti hatalmába, veszi *birtokba* az ént. Az ökonómiai értelemben vett hiány [adósság] bizonyos értelemben ugyanezt „teszi”: mivel sajátos semmiként nem lokalizálható, nincs *tulajdonképpen* helye, folyamatos mozgásban, áthelyezésben van [hiszen ő maga az, amely a cserefolyamatokat mozgásban tartja], ezért idővel felmérhetetlenné és uralhatatlanná válhat, észrevétlenül veheti át az irányítást a társadalom többi rendszere fölött. Ez az adósság [hiány]rendszerében lényegileg benne rejlő fenyegetés motiválja azokat a kísérleteket, amelyek ezeknek az átláthatatlan, ugyanakkor egyre szorosabbá, szorongatóbbá váló kölcsönviszonyoknak ha nem is a teljes felszámolására,²³ de legalább a korlátozására

valójában a magántulajdon megszüntetésének a folyamata, – hiszen valamikor az apának magántulajdonai voltak gyermekei és gyermekeinek anyja egyaránt.” József Attila *Összes tanulmánya és cikke 1930–1937*, szerk. Tverdota György – Veres András, L'Harmattan, Budapest, 2018, 1061; a cikk értelmezéstörténetéhez lásd: *Uo.*, 1085–1093. Ahogy később látni fogjuk, az eredendő bűn megbocsátásának és a magántulajdon mint a saját és az önmegaság, önzonosság felszámolásának a lehetőségeit (vagy éppen lehetetlenségét) nem a marxista diskurzus, hanem a költői nyelv tárhatja fel a legradikálisabb módon.

- 21 Ennek a legrégebbi és a szakirodalom által a leggyakrabban hivatkozott dokumentuma Anaximandrosz egy töredéke, amely Nietzsche filozófiájában is fontos szerephez jut. Nietzsche fordításában: „In solcher lapidarischen Eindringlichkeit sagt Anaximander einmal 'Woher die Dinge ihre Entstehung haben, dahin müssen sie auch zu Grunde gehen, nach der Nothwendigkeit; denn sie müssen Buße zahlen und für ihre Ungerechtigkeiten gerichtet werden, gemäß der Ordnung der Zeit'. Räthselhafter Ausspruch eines wahren Pessimisten. Orakelaufschrift am Grenzsteine griechischer Philosophie, wie werden wir dich deuten?” Friedrich Nietzsche, *Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen = Sämtliche Werke. Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*, Bd. 1, de Gruyter, Berlin – New York, 2003, 801–872, itt: 818. Egy másik példa a *Biblia* egyik legismertebb szöveghelye, amely magyarul csak Károli Gáspár fordításában árukkodik a bűn és az adósság egykori szoros kapcsolatáról: „És bocsásd meg nekünk a mi bűneinket; mert mi is megbocsátunk mindeneknek, a kik nekünk adósok.” [Lk 11.4]
- 22 Például a „globális” vagy „kozmosz” adósság elgondolásában: Marcel Hénaff, *Kosmische Schuld, symbolische Schuld, finanzielle Schuld. Paradigmen des Gleichgewichts und der Zeit*, ford. Lilian-Astrid Geese = *Bonds. Schuld, Schulden und andere Verbindlichkeiten*, 33–53, itt: 52.
- 23 Graeber javaslatát, mely szerint e probléma megoldásához az „erőszakos” kölcsönviszonyokat „szeretetté”, pontosabban [a kommunizmus egy bizonyos elgondolása szerint meghatározott]

és kontrollálására tesznek javaslatokat. Ez a törekvés kimondottan vagy kimondatlanul a vonatkozó kultúratudományos szakirodalom csaknem minden irányvonalát meghatározza.²⁴ Ezek a kísérletek – például a „*communitas*” elgondolása²⁵ vagy a bűn és az adósság „újjaszületés”-ként való újraértelmezése²⁶ által – tehát azokat a determináló, [le]kötelező kapcsolatokat próbálják feloldani, feloldozni, amelyek a jellemzett, egyszerre morális és ökonomikus kölcsönviszonyokban jönnek létre.²⁷ A megbocsátás, a kötelek feloldásának és az adósság elengedésének az imperatívusza által diktált feladat ezek szerint abban áll, hogy a [elki és ökonomiai] hiányok és deficitek kezelése során különbséget tudjunk tenni ennek kontrollált és kontrollálatlan formái között.

Ha ezeket a kérdéseket nyelvelméleti szempontból közelítjük meg, akkor láthatóvá válhatnak az idézett javaslatok bizonyos előfeltevései is. Ahogy Derrida több összefüggésben is rámutatott, a kontrollált és a kontrollálatlan cserefolyamatok és kölcsönviszonyok közötti különbségtetés, a csereeszközök [például a pénz és a szavak] valódi, megbízható, szükségleteket fedező formáinak a hamis vagy gyanús [irodalmi, spekuláción alapuló, automatikus, önműködő] használati vagy forgalmazási

„bizalmi viszonyokká” kellene alakítani, vagy pedig az adósságok évenkénti, rendszeres elengedésének a törvényét, ennek hagyományát például venni [Graeber, *i. m.*, 490–496], leginkább az a típusú szakirodalom illette kritikával, amely ezt a problémát irodalmi-filológiai úton közelítette meg. Lásd pl: Cuonz, *i. m.*, 14.

- 24 Egy újabb, a bűn morális és ökonomiai aspektusait együttesen vizsgáló kutatási projekt ugyanakkor ezzel az irányvonalal szemben definiálja a céljait, amennyiben a bűnnek és a tartozásnak nem a negatív, determináló, hanem a pozitív és produktív hatásait helyezi előtérbe: Matthias Buschmeier, *Felix Culpa? Zur kulturellen Produktivkraft der Schuld*, Internationale katholische Zeitschrift *Communio*, 2018/1., 38–50.
- 25 „Amit mégis tehetünk, az az, hogy megfordítjuk a szuverén adósság jelentését. Ahelyett, hogy megpróbálnánk megállítani egy amúgy sem feltartóztatható dinamikát, ezt inkább fel kellene gyorsítanunk, hogy elérje a legvégső pontját és önmagában összeroppanjon. Hogy mindenki adós vagy adóssá válik, azt jelenti, hogy már nincsenek igazi hitelezők. Minden hitelező egyben valakinek az adósa is, egy olyan láncolat részeként, melynek már nem fellelhető az első tagja. Az elnyomás láncolatát a szolidaritás körforgásává kell alakítani.” Roberto Esposito, *Souveräne Schuld. Ökonomische Theologie II*, ford. Christian Breuer = *Bonds. Schuld, Schulden und andere Verbindlichkeiten*, 159–167, itt: 166–167.
- 26 „Az adósság elismerése által kapcsolatok alakulhatnak ki, melyek összekötik egymással az individuumokat és mint különböző generációk tagjait tarthatják őket össze. Ugyanakkor bizonyos értelemben az adósságainktól való megszabadításra is szükség van, hogy leválthassuk egymást, felmondhassunk köteleknek, új impulzusokat vihezzünk az életünkbe és a személyes igényeink szerint bontakozhassunk ki.” Nathalie Sarthou-Lajus, *Lob der Schulden*, ford. Claudia Hamm, Klaus Wagenbach, Berlin, 2013, 85–86.
- 27 Daniel Cuonz említett monográfiája ennek a problémának a megoldását az irodalom nyelvében mint a megbocsátás [Entschuldigung] és a feloldozás, elengedés [Entschuldung] nyelvében keresi, s ez az út kétségkívül új horizontot nyithat a tudomány és a társadalom adósság-diskurzusaira: „A feloldozás [Entschuldung] szisztematikusan többértelmű használata arra tett kísérletet, hogy fogalmilag újraértelmezzük az adósság, a bűn és a bűnösség [Schulden, Schuld und Schuldigkeiten] egymáshoz való viszonyát. Ennek az esetleges sikere abban áll, hogy pontosan ott kezdődik, ahol a modern társadalom speciális kríziskezelési eljárásai végződnek. Ahhoz, hogy az eladósodott embernek visszaadjuk az elveszett jövőjét, nem csak az etikai fantázia új formáira és ökonomiai kreativitásra van szükség, hanem egy elnemhasznált nyelvre is, amelyben mindezek egymásra találhatnak. Ha van út ehhez a nyelvhez, akkor ez az út az irodalmon keresztül vezet.” Cuonz, *i. m.*, 19. Ahogy a „tudod, hogy nincs bocsánat” költői kijelentésének az értelmezésével láthatóvá fog válni, a megbocsátás, illetve a bűn és az adósság alól való feloldozás esélye nem egy meghatározott [elnemhasznált] nyelvben vagy ezeknek a fogalmaknak egy újabb értelmében áll, hanem annak a lehetőségében (vagy éppen lehetetlenségében), hogy túljussunk az (ökonómikus, megismerő, fenomenális) nyelven.

módjaitól való elkülönítésének a vágya a jel, az írás, illetve a differencia redukciójára vezethető vissza, mely differencia ugyanakkor nem más, mint a megfelelések általi cserefolyamatoknak, a reprezentációnak és ezzel együtt magának a pénznek mint jelnek az alapfeltétele.²⁸ Az adósságok és egyéb hiányok mértékének a növekedése a csereeszközök üres spekuláción alapuló használatában (ezt a fajta krematisztikát már Arisztotelész is megpróbálta elkülöníteni az ökonómia tulajdonképpeni területétől) Derrida szerint amellet, hogy a csererendszer összeomlásának a veszélyével fenyeget, egyben mindenfajta gazdálkodás feltételét is jelenti. A hiány és a semmi különféle formáinak az uralhatatlansága [például az adósságok visszafizethetlenné és kiegyenlíthetlenné válása] a csere, a produkció és az elosztás rendszereiben [bizonyos szempontból ilyen rendszer a nyelv is] nem valamilyen baleset vagy hiba, hanem ezeknek az inherens és kiiktathatatlan lehetősége, lehetőségfeltétele. Ez a háztartáson, sajátán, tulajdonon, otthonon belül felmerülő és fenyegető veszély Derrida szerint tehát egyúttal annak az esélyét is jelenti, hogy feloldjuk vagy feloldozzuk a kölcsönviszonyok determináló következményeit, megőrizzük a jövő kiszámíthatatlanságát [amelyet többek között a hitel köt le], és ezzel lehetővé tegyük valami abszolút újnak, másnak az eljövételét, a szigorú értelemben vett eseményt [ugyanazt az említett teóriák tehát egy különbség fenntartásával próbálják elérni]. Az adósságnak, a sajátnak, a tulajdonnak, valamint a tőkének ezt az ellentmondásos szerkezetét, amely egyszerre vált ki félelmet és az elsajátítása iránti vágyat, Derrida a *Marx kísérteteiben* részletesen elemzi. A bűn és az adósság zavaró, nyugtalanító és lokalizálhatatlan létmódja a tulajdon „tulajdon” területét járja át, kísérti. Minél inkább próbáljuk őket eltörölni, felszámolni, törleszteni, kiegyenlíteni, lokalizálni, leleplezni, annál erősebbek és fellelhetetlenebbek lesznek, annál észrevétlenebbül terjeszkednek és gyarapodnak. Az eredendő hiányban mint az ökonómia és a gondolkodás feltételében [melynek látszólagos nemléte ellenére számos valós hatása és következménye lehet] tehát nemcsak veszélyt [egy önműködő rendszer esetleges önfelemesztését, önmegsemmisítését] kellene látnunk, hanem egyben esélyt is [a jövő nyitottságának, kalkulálhatatlanságának az esélyét]. A veszélyben az esélyt megpillantani – ennek a nehézsége vagy akár lehetetlensége arra figyelmeztethet, hogy a bűn, illetve tartozás elengedésének, el- vagy megbocsátásának a lehetőségét nem tarthatjuk eleve biztosnak.

Az ökonómia „semmijének” erre a produktív és előreláthatatlan eseményeket kiváltó munkájára lehet példa a *Kész a leltár* [1936],²⁹ amely az életet látszólag egyes tulajdontárgyak vagy tulajdonságok felmérése, értékelése által tulajdonítja el, valamint

28 „Mihelyt van monetáris jel, és még ezelőtt jel, vagyis el-különböződés és hitel, az *oikosz* kinyílik, és már nem képes többé uralni határait.” Jacques Derrida, *Az idő adománya. A hamis pénz*, ford. Kicsák Lóránt, Gond–Palatinus, Budapest, 2003, 231.

29 „Magamban bíztam eleitől fogva – / ha semmije sincs, nem is kerül sokba / ez az embernek. Semmiképp se többé, / mint az állatnak, mely elhull örökre. / Ha féltém is, a helyemet megálltam – / születtem, elvegyültem és kiváltam. / Meg is fizettem, kinek ahogy mérte, / ki ingyen adott, azt szerettem érte. / Asszony ha játszott velem hitegetve: / hittem igazán – hadd teljen a kedve! / Sikáltam hajót, rántottam az ampát. / Okos urak közt játszottam a bambát. / Árultam forgót, kenyeret és könyvet, / újságot, verset – mikor mi volt könnyebb. / Nem dicső harcban, nem szelíd kötélén, / de ágyban végzem, néha ezt remélem. / Akárhogyan lesz, immár kész a leltár. / Éltem – és ebbe más is belehalt már.” József Attila *Összes versei 1927–1937*, szerk. Stoll Béla, Balassi, Budapest, 2005, 387.

az én tartozásait, nyereségeit és veszteségeit teszi mérlegre. Az önmagába vetett bizalom és a vagyon vagy tulajdon hiánya („Magamban bíztam eleitől fogva – / ha semmije sincs, nem is kerül sokba / ez az embernek”), melyek szimbolikus vagy egyéb kötelezettségeket, kötelességeket és kötöttségeket vonnak maguk után, s ennyiben szintén ökonomikus cserefolyamatok részesei [hiszen nemcsak a dolgokat, hanem a bizalmat is el kell nyerni, ki kell érdemelni vagy kölcsönözni], viszonylagos függetlenséget látszanak kölcsönözni az ének. A függetlenség tehát nyereség, amely e mérleg implicit előfeltevéseiből adódik: míg a tulajdon, illetve valaminek a birtoklása sok (vagy valamennyi) ráfordítást, munkát, pénzt, időt, gondot vagy ellenszolgáltatást követel, a semmi birtoklása vagy a nem-birtoklás, a „semmim sincs” nem kerül „sokba”, tehát mégiscsak valamibe. Hogy mennyi ez a „nem sok”, a vers szerint az ember és az állat egymáshoz való viszonyából lehet kiszámítani: „Semmiképp se többre, / mint az állatnak, mely elhull örökre.” Ha az állat az embertől abban különbözik, hogy „elhull örökre”, azaz nem hagy hátra semmit, ami maradandó lenne, akkor az embert azok a hátrahagyott nyomok tüntetik ki, amelyeket a vers vesz leltárba vagy foglal magában.

Hol található és mi az értékük, jelentésük ezeknek a maradékoknak a versben? Mi marad hátra egy életből? Mennyit ér egy maradék? A vers ökonómiai szókészlete kifejezetten ellentmondásban áll azzal a dologgal, amelynek az értékét meg kellene határozni, hiszen az élet értéke minden ökonomikus érték felett áll, olyan önmagában vett, minden mással összehasonlíthatatlan érték, amelyet nem lehet felbecsülni. A lírai én elsőként olyan tulajdonságokat sorol fel, amelyek valamilyen szempontból értékesek lehetnek. A veszélyben való helytállás („Ha félttem is, a helyemet megálltam”) és a tömegből, sokaságból, sokból való kiválás („születtem, elvegyültem és kiváltam”) a kiválóság értelmében is az élet szingularitását hangsúlyozzák, melyek ugyanakkor bármely élet sajátjai, általános értékei lehetnek. A leltár további érték tárgyai nem egyedítik, nem különítik el másoktól az ént vagy az életét, hanem éppen ellenkezőleg, olyan tulajdonságokat és tevékenységeket jelenítenek meg, amelyek valamilyen módon az ének a társadalomba, rendbe, cserefolyamatokba való maradéktalan beilleszkedését, megfelelését, alkalmazkodását segítették elő. Az én mindig annyit adott, amennyit követeltek vagy vártak tőle („Meg is fizettem, kinek ahogy mérte”), még az ingyen kapott dolgokat is valamilyen megfelelő ellenértékkel egyenlítette ki („ki ingyen adott, azt szerettem érte”).

Bár a cserefolyamatok tárgya eddig sem volt meghatározva, a leltár további példáiban azonban végképp lehetetlenné válik az adott/kapott tárgyaknak a cse-reaktustól való megkülönböztetése. Az asszonyok nárcisztikus, önző játékában való látszólag egyoldalú, odaadó részvétel („Asszony ha játszott velem hitegetve: / hittem igazán – hadd teljen a kedve!”) szintén a maradéktalan megfelelést, a játékszabályokhoz való alkalmazkodást szolgálja. Ebben a szimbolikus cserejátékban már nem lehet elválasztani egymástól sem a játék tárgyát és résztvevőjét, sem pedig a résztvevők pozícióját, szerepét vagy érdekeit. Az asszonyok és az én is csak színlelik az érdeklődést, abban a hitben hagyják a másikat, hogy hisznek a másikat. Mindkét játékos azt hiszi, hogy átlátja a színjátékot, és mindketten azt kapják, amit hallani vagy hinni akarnak: megtévesztve lenni. Az én esetében sem lehet tudni, pontosan mit és miben hitt, illetve hogy mennyire hitt „igazán”: csak színlelte-e a hitet vagy pedig „igazán” abban a hitben volt, hogy igazi a játék, a játék nem játék. Az urakkal vagy az urak között való színjáték („Okos urak közt játszottam a bambát”) ugyancsak szimbolikus

cserefolyamatokat indít el, melyek során mindkét fél ugyanannyit nyer, még akkor is, ha a tudásbeli pozíciójuk aszimmetrikus (csak az én látja át a színjátékot): ez a játék a tudat nárcisztikus, öntükröző szerkezetét erősíti meg. Mindkét fél önbizalmat kölcsönöz a másiknak, talán anélkül, hogy tudnának róla. Hogy e társasjáték résztvevői közül valójában ki az „okos” és ki a „bamba”, ki tartja okosnak és ki ostobának a másikat, bár a mindenkori egyén szellemi képességétől, adottságától függ, ezen adottság (át)láthatatlansága miatt mégis megválaszolhatatlan marad. Hiszen soha nem lehet tudni, hogy ezen (ön-)minősítések mögött „igaz” szellemi fedezet, tulajdon, képesség rejlik-e, illetve hogy ezeket a szavakat készpénznek lehet-e venni vagy sem.

Bár ezekkel a valódi vagy látszólagos tulajdonságokkal, szinte semminek, semmisnek tűnő dolgokkal való kereskedés az ennek nem kerül „sokba”, ugyanakkor az ezáltal előálló esetleges, előreláthatatlan és kalkulálhatatlan többletérték felbecsülhetetlen lehet. Lehet, hogy ezek a kölcsönösen átláthatatlan, többszörösen aszimmetrikus cserefolyamatok vagy színjátékok férfiak és nők, valamint férfiak között minden résztvevő számára jóval többet (vagy éppen semmit se) jelentenek, hogy ezek során maguknak vagy a mindenkori másiknak önbizalmat, öntudatot vagy örömet adnak, annak a hitét vagy tudatát, hogy szeretve, tisztelve vannak, vagy hogy képesek valakit megtéveszteni vagy valakinek valamit adni. Ezek a szimbolikus értékek vagy jelentések viszont nem jegyezhetők fel, kommunikálhatók vagy vehetők leltárba. Ezek az „értéktárgyak” nem találhatók meg sehol a versben vagy a nyelvben, hiszen csak ezek effektusaiként „létezhetnek” vagy történhetnek. Ez a „leltár” csak talált, véletlenül fellelt, talán csak kitalált dolgokat tartalmaz, amelyek emiatt nem kevésbé értékesek, és amelyeket legnagyobb valószínűséggel az irodalom nyelve állíthat elő, produkálhat. Ez a hagyatéék tehát paradox módon azáltal válik ki az ökonómiából, a megfelelések rendszeréből, hogy maradéktalanul alkalmazkodik hozzá.

Ezek az implikációk a vers további soraiban, a szellemi tulajdon ökonomizálásának a példáiban is megerősítést nyernek: „Árultam forgót, kenyeret és könyvet, / újságot, verset – mikor mi volt könnyebb”. Az anyagi (forgó, kenyér) és a szellemi (könyv, újság) termékek az én számára egyenértékű tárgyakká válnak, melyeknek az árusításával a saját megélhetését fedezi. Azt viszont nem lehet tudni, az én mikor adja el szó szerint és mikor átvitt értelemben a munkáját, illetve hogy a saját vagy a mások munkáját árulja-e.³⁰ A fizikai és a szellemi munka és termék közötti különbség ezáltal nem tűnik el, sokkal inkább megsokszorozódik. A versek árusítása egyaránt vonatkozhat ezek materiális hordozójára (könyv, újság, kötet, melyben a versek megjelennek) és a szellemi tulajdonra, amelyet viszont mint olyat nem lehet materializálni. Más művészetekhez és alkotói folyamatokhoz képest a nyelvi-irodalmi termékekre fokozottan igaz, hogy miközben a munka termékének az anyagi hordozója csak csekély mértékben járul hozzá vagy befolyásolja a mű értékét, addig – az anyagiság „szellemibb”, nyelvelméleti értelmében – elválaszthatatlan is tőle, sőt összekeverhető vele. Az árusítás hasznának a meghatározásához ezekkel együttesen kell kalkulálni: a szellemi tulajdon piaci értéke folytonosan változó történeti, konvencionális, intézményes, jogi és politikai feltételektől függ, melyek viszont megint csak nem függetlenek egy mű „szellemi”

30 E sor „piaci” terminusaihoz lásd még: Szabó Marcell, *Preparált líra = Hatástörténetek. Kulcsár Szabó Ernő 70. születésnapjára*, szerk. Bónus Tibor – Halász Hajnalka – Lőrincz Csongor – Smid Róbert, Ráció, Budapest, 2020, 265–300, itt: 293.

vagy „eszmei” értékétől. Ennek a nem hasznosítható vagy ökonomizálható eszmei értéknek is lehet egy immateriális, felbecsülhetetlen, egy időre vagy akár örökre felfedezetlenül maradó és egy bizonyos mértékig számszerűsíthető oldala: egy vers kanonikus vagy irodalomtörténeti státusza egyrészt a hatás- és recepciótörténetétől [is] függ, melyet bár nem lehet számokban mérni, hanem csak értelmezni, de amely mégis idézetek, kiadványszámok és egyéb materiális nyomok formájában jelenik meg. Ezek az anyagi és szellemi értékek végső soron a vers immateriális materialitásának, egy olyan tárgynak az effektusai, amelyről szintén elmondható, hogy ezt a lírai szubjektum nem birtokolhatja vagy csak mint „semmit” birtokolja.³¹

Mindez a versbeli én és a szöveg kölcsönös feltételezettségére is rámutat, mely viszonyban eldönthetetlen marad, kinek vagy minek tulajdonítható a munkavégzés vagy a produkció tulajdonképpeni érdeme. Az én tehát azzal kereste a kenyerét, hogy kenyeret és verset árusított. Az pedig, hogy élete során mikor mit árusított, attól függött, hogy „mikor mi volt könnyebb”, mely könnyebbség megint csak egyaránt jelenthet véletlenül, szerencsésen adandó alkalmat, munkalehetőséget, kevesebb energia- vagy időbefektetést, csekély ráfordítást vagy éppen nagy keresletet. Mint forgó a szélben, az én is mindig arra ment, fordult, amerre a szél vagy a sors fújta. Az én tökéletesen és maradéktalanul alkalmazkodik feltételeihez, például nyelvének cserefolyamataihoz, a „születés”, az „elvegyülés” és a „kiválás” körforgásához. Az élet elkerülhetetlen elvesztését, veszteségét ugyanakkor nem próbálja a hősi halál gondolatával kiegyenlíteni [„Nem dicső harcban, nem szelíd kötélben, / de ágyban végzem, néha ezt remélem”], az *Egy gondolat bánt engemet* lírai szubjektumával ellentétben, aki úgyszólván a „világszabadság” metafizikai értékebe hal bele, amennyiben az életét ebben a földi életen túli, tisztán szellemi, és könnyen lehet, hogy emiatt semmis értékben tételezi megőrizhetőnek, bizonyos értelemben maradandónak, halálát pedig értelmesnek, értékesnek. Ennek a versnek a cserefolyamatait nem a versen túliként feltételezett, metafizikus értékek, nem az élet és a halál olyan fogalmai szervezik, amelyek a szöveg jelentéseffektusait kiszámíthatóvá, előreláthatóvá tennék. Ami biztos, az a leltár, a vers elkészülte [„Akárhogyan lesz, immár kész a leltár. / Éltem – és ebbe más is belehalt már.”], olyan befejezettsége vagy lezártsága, amely éppen a vers továbbélésének a lehetőségét jelenti.

Azokban a versekben, amelyekben a bűn kérdése áll a középpontban, a bűn hasonló szerepet tölt be, mint az előző versben az élet, melynek az értelme, értéke és egésze az én számára nem áll rendelkezésre. Bár az én bűne, amely a létének alapot vagy értelmet szolgáltatathatna, egyfajta tulajdonként jelenik meg, ezt a *tulajdont* viszont mások *tulajdonítják* az énnek, amely emiatt bármikor veszendőbe mehet. A *bűn* [1936]³² című versben a bűn zavaró, gondolkodást hatalmába kerítő és emiatt hatásaiban mégiscsak érezhető *semmissége* és *birtokolhatatlansága*, megragadha-

31 Ez a vers ebből a szempontból is hasonlóságokat mutat Kosztolányi *Boldog, szomorú dalával*, melynek az utolsó sorai szintén az élet vagy a „kincs” birtokolhatatlanságát, semmisségét állapítják meg. Ennek az elemzéséhez lásd: Kulcsár-Szabó Zoltán, *Kosztolányi kincse = Hatástörténetek*, 303–322.

32 „Zord bűnös vagyok, azt hiszem, / de jól érzem magam. / Csak az zavar e semmiben, / mért nincs bűnöm, ha van. // Hogy bűnös vagyok, nem vitás. / De bármit gondolok, / az én bűnöm valami más. / Tán együgyű dolog. // Mint fősvény eltűnt aranyát, / e bűnt keresem én; / elhagytam érte egy anyát, / bár szívem nem kemény. // És meg is lelem egy napon / az erény hősein; / s

tatlansága az, amely a lírai én beszédét motiválja. A bűn nem a beszéd tárgya, inkább a mozgatórugója, és emiatt meg is vonódik a beszéd számára. A hitt, vélt vagy állítólagos bűnről való spekuláció olyan nem-érzéki érzékiség, látszat formájában artikulálódik, mely mögött talán nincs semmi, vagy csak egy tükörszerű effektusnak köszönhetően tűnik úgy, hogy van mögötte valami. Az ének gyónnia kell, mert vitathatatlanul bűnös, a vallomás viszont nem tanúskodhat megbánásról, hiszen a bűn az én számára nem közvetlenül [tudatként vagy érzésként], hanem közvetetten, [elvileg vitatható és megkérdőjelezhető] beszéd, nyelv által van adva, még akkor is [vagy éppen azért], mert a bűne állítólag, az állítás szerint „nem vitás”. A bűn diszkurzív természetét a „zord” jelző is jelezheti, hiszen ez egy olyan jellemvonás, amellyel az ember általában nem önmagát, hanem mindig a másikat jellemzi, egy olyan autoritást [például az apa ödipális figuráját, aki később fel is bukkan a versben], akiből hiányzik a megértés, az együttérzés és az érzés [a modernitás szubjektumfelfogásának a „tartozékai”]. Vita tárgyát képezheti, *lehet*, hogy az én a másik vagy mások ítéletét *idézi*, ismétli meg önmagára vonatkoztatva. Ez az én önjellemzésében jelentkező ellentmondás vagy feszültség az én és a másik, a saját és az idegen nyelve között bár bizonyos értelemben érzékelhető, ezt az érzést viszont ugyanúgy nem lehet bizonyítani, mint a zavaró semmit megnyugtatóan feloszlatni.

Ami az én számára közvetlenül van adva, az a semmi zavara, irritációja, hogy a bűn nem ott van, ahol elgondolja vagy gondolja, hogy van [„De bármit gondolok, / az én bűnöm valami más”]. A bűn bár „van”, ez mégsem az én sajátja, birtoka. A vers *Nyugatban* megjelent változatában a bűn még hangsúlyosabban birtokként, birtokolható (és ezért elveszíthető, ellopható) tárgyként jelenik meg: „Csak az zavar e semmiben, hogy bűnöm odavan”, „Ellopták tőlem és talán / éppen a vad tömeg – / mégis szemébe mondanám: / Add vissza bűnömet!”³³ Az én a bűn keresésére indul [„Mint fősvény eltűnt aranyát, / e bünt keresem én”), és ez a keresés során éppen azáltal válik egyfajta értékke vagy töbletté, hogy elérhetetlen, illetve ahogy a „pénzkeresés” kifejezés is mondja: nincs meg vagy nincs belőle elég. A bűn megeléje az „erény hősein” olyan jelenetekben valósul meg, melyek az álom logikáját, valamint a pszichoanalízis értelmezési technikáit idézik fel. A vallomás fiktív karaktere [amelyben eldönthetetlen marad, hogy ezek a jelenetek megtalálják vagy csak kitalálják a bűnt] azonban nem az intenció és a beszéd analitikus, módszerszerű elválasztásából adódik, hanem a nyelv, pontosabban az írás fiktív karakteréből, ellentétes aspektusainak elválaszthatatlanságából, anyagtalan anyagiságából.³⁴ A gyónás jelene is egymással összeegyeztethetetlen elemekből tevődik össze: az én faktikus, semleges, ha úgy

hogy gyónjak, kávézni hívom / meg ismerőseim. // Elmondom: Öltem. Nem tudom / kit, talán az apám – / elnéztem, amint vére folyt / egy alvadt éjszakán. // Késsel szúrtam. Nem színezem, / hisz emberek vagyunk / s mint megdőföttek, hirtelen / majd mi is lerogyunk. // Elmondom. S várom [várni kell], / ki fut, hogy dolga van; / megnézem, ki tűnődik el; / ki retteg boldogan. // És észreveszek valakit, / ki szemmel, melegen / jelez, csak ennyit: Vannak itt / s te nem vagy idegen... // Ám lehet, bűnöm gyermekes / és együgyű nagyon. / Akkor a világ kicsi lesz / s én játszani hagyom. // Én istent nem hiszek s ha van, / ne fáradjon velem; / majd én föloldozom magam; / ki él, segít nekem.” József Attila *Összes versei*, 296–297.

33 Uo., 294

34 Eisemann György bár joggal hívja fel a figyelmet a pszichoanalitikus értelmezés hatáira a vers elemzésében [noha a pszichoanalízis is nyelv és szándék feszültségéből indul ki, végső soron egy mögöttes, konzisztens értelem rekonstrukciója a célja; Eisemann, „*Mint alvadt vérdarabok...*”,

tetszik „zord” közlését egyfajta kávéházi – akár az *Esi Kornéllal* is összefüggésbe hozható³⁵ – jelenet keretezi („Elmondom: Öltem.”). A büntett és a tetthely e jeleneten belüli jelenetként, kereten belüli keretként jelenik meg, melyet az én nézőként, kívülről, utólag szemlél, amelynek tehát maga nem aktív-cselekvő részese: „elnéztem, amint vére folyt / egy alvadt éjszakán”. A vér és az éjszaka, a néző és a látvány, álom és valóság összefolynak a *nyelvben*: a vér egyidejűleg folyhat az éjszaka anyagtan ideje alatt vagy közben és szó szerint az „alvadt”, vérként folyó, alvadt vérré, anyaggá sűrűsödött éjszakán, amely maga is alszik vagy alva alvad, alvás közben sűrűsödik, akárcsak az álom, amely lassítja, sűríti, látványként teszi érzékelhetővé az alvással töltött, csak utólag érzékelhető időt. Anyagi és anyagtan, keret és látvány, cselekvés és tapasztalat, tett és tettes különbsége ebben a jelenetben pusztán nézőpont kérdése, ahogy ez a büntett alanyáról és tárgyáról is elmondható.

A megbánás, belátás, lelkiismeret, ismeret és érzés nélküli vallomás *tisztán érzéki* tények elmondására korlátozódik, amelyeket az én bár nem „szinez” ki, ez az elmondás a többszörös keretezés miatt mégis színpadias, fiktív, mintha-jelleget ölt. Ezen a színen nem különíthető el a valóság a fikciótól, a mint olyanként megjelenő a „mintha” módján való megjelenéstől, a kettő közötti feszültség mégis megmarad [ez a feszültség az érzéketlen, színtelen vallomás – „Késsel szúrtam. Nem szinezem” – és a teátrális, költői magyarázat – „hisz emberek vagyunk / s mint megdöföttek, hirtelen / majd mi is lerogyunk” – között is érzékelhető]. Az álomban és a tudattalanban, ahogy Freud is megállapítja, sem a realitásnak, sem a fikciónak nincs jele,³⁶ és ugyanez igaz a nyelvre is, illetve ez mindenekelőtt a nyelvre igaz, amely tény és fikció, álom és valóság különbségét egyszerre teszi lehetővé és vonja kétségbe. A bűnvallomás így esztétikai karaktert nyer, melynek a hatását ki „kell” „várni”, és amely a befogadóból a tragédiához hasonló reakciókat válthat ki: irritációt, tünődést vagy éppen – a tragédia hatásának az arisztotelészi meghatározása szerint³⁷ – *boldog rettegést*: „Elmondom. S várom [várni kell], / ki fut, hogy dolga van; / megnézem, ki tünődik el; / ki retteg boldogan”.

A bűn ebben az érzéki, talán csalóka látszatban fellelhetetlen, illetve csak nyelvileg, a nyelvben, a nyelvi világ „játékában” található fel. „Együgyűsége” viszont nem jelenti azt, hogy szó szerint olvasható, egyszerűen megfejthető lenne. Ezáltal nem tényé, hanem egy autonóm világ játékává válik, melynek a szabályai nincsenek előzetesen rögzítve. „Lehet”, hogy az én bűne „gyermekes”, „együgyű”, és emiatt már nem is bűn, azaz lehet, hogy az én *ártatlan*. A gyermekes bűn ellentmondásos, önfelszámoló, önmegszüntető és éppen ezért *felmentő, feloldozó* alakzat is egyben,

383.], a jelen vers viszont a pszichoanalízist nem mint módszert vagy értelmezési-szövegalkotási elvet, hanem *mint diskurzust viszi színre*, amely egyben ennek a módszernek az ironikus értelmezési lehetőségeit is megnyitja. E költészet szubverzív poétikai eljárásai sokkal inkább a szubjektum bensőségeségének a kritikája tekintetében kapcsolható össze a pszichoanalízis előfeltevéseivel. Vö. Kulcsár Szabó Ernő, „Széttörtült ütem hálójára”. *Hang és szöveg poétikája: a későmodern korszakküszöb József Attila költészetében* = *Uő., Irodalom és hermeneutika*, Akadémiai, Budapest, 2000, 169–197, itt: 179.

35 Vö. Szabolcsi Miklós, *Kész a leltár. József Attila élete és pályája 1930–1937*, Akadémiai, Budapest, 512.

36 Sigmund Freud, *Briefe an Wilhelm Fließ. 1887–1904*, szerk. Jeffrey Moussaieff Masson, Fischer, Frankfurt am Main, 1985, 284.

37 Arisztotelész, *Poétika*, ford. Sarkady János, Helikon, Budapest, 1974, 15. [1449b–1450a]

hiszen a gyermekivel nem a bűnösséget, hanem éppen ellenkezőleg, az ártatlanságot szokás társítani. Ez az alakzat is szétfeszíti a bűn modern fogalmának a kereteit, amennyiben a gyermek bűntudata vagy a „gyermekes” bűn nem valamilyen tett vagy vétek felismerésével keletkezik, hanem az imaginárius és a valós tettek, a gondolatok és a tettek *téves azonosításával* [amelyek a külső autoritás belsővé tétele után már nem különböztethetők meg], vagy pedig az *ok és az okozat vélhetőleg hamis, mechanikus összekapcsolásával*. Freud elmélete ugyanakkor arra figyelmeztethet, hogy ez nemcsak a gyermek lelki világában és a kultúra korai stádiumaiban, hanem minden egyén, sőt a társadalom [lelki] konstitúciójában is így van, ami miatt „a bűnértés [...] a kulturális fejlődés legfontosabb problémájának” tekinthető.³⁸ Azt, hogy az ehhez hasonló, *talán* hamis következtetések az emberi érzékek és a megismerés nyelvi-retorikai működésén alapulnak, Nietzsche mutatta meg.³⁹ Lehet, de nem lehet biztosan tudni, hogy a bűn tudata és érzése (a rossz lelkiismeret) a nyelv mechanizmusainak köszönhetően keletkeznek, olyan tropológiai felcserélések által, melyekben az előtt és az után, az ok és az okozat ellentétei igazságértéküktől függetlenül cserélhetnek helyet. Hogy az én bűnvallomásában valóság és fikció szétválaszthatatlanul összefonódik, egyszerre adhat okot az elítélésére és a felmentésére [talán ezért sem merül föl sürgető kérdésként a föloldozás lehetősége az utolsó sorokban]. A saját bűn, illetve a bűn mint a saját, sajátosság, tulajdon tulajdonság megvonódása, [el]tűnése, ennek a hiánynak az észrevétlen áthelyeződése, terjeszkedése és szóródása, fellelhetetlenné válása a vers tropológiai hálózatában itt sem veszteséget, sem fenyegetést nem jelent, hanem éppen ellenkezőleg, váratlan értelmi effektusok kiváltójának bizonyul.

A *Kész a leltárban* és *A bűnben* a hiány, pontosabban a bűn hiánya, egyszerre materiális és immateriális „semmije” által lehetővé tett cserefolyamatok éppen azáltal válhattak ki előreláthatatlan jelentéseffektusokat, értelemeseményeket, hogy átláthatatlanná és szétszálazhatatlanná tették a tulajdonviszonyokat, saját, *tulajdon* ökonómiai „rendjüket”: megválaszolhatatlanná tették például a kérdést, kinek tartozik vagy mit tulajdonít, kihez tartozik a beszéd, a vallomás, a bűn tulajdonítása, „tulajdo-

38 Sigmund Freud, *Rossz közérzet a kultúrában*, ford. Linczényi Adorján = Uó., *Esszék*, Gondolat, Budapest, 1982, 327–405, itt: 395.

39 Ennek kapcsán nemcsak *A nem-morálisan fölfogott igazságról és hazugságról* című esszéje lehetne hivatkozni, hanem Nietzsche kései írásaira is. *A Hajnalpir* egyik passzusa például az „átélés” és a „kitalálás” közös eredetét tárgyalja, és álom és valóság, valamint fikció és igazság megkülönböztetését vonja kérdőre, amennyiben ennek a konvencionálisát mutatja ki: „Az éber életnek nincs meg az értelmezésbeli szabadsága, mint az álombéliének, kevésbé költői és zabolátlán – de vajon fejtegetnem kell-e, hogy ösztöneink éber állapotukban éppúgy nem tesznek semmi mást, mint hogy az idegingereket értelmezik, és szükségleteik szerint rögzítik azok „okait”? hogy ébrenlét és álom között nincs *lényeges* különbség? hogy még ha nagyon különböző kultúrfokokat hasonlítunk is össze, az éber értelmezés szabadsága az egyikben semmiben nem marad el az álombéli értelmezés szabadságától a másikban? hogy morális ítéleteink és értékítélészeink is csupán képek és fantáziálgatások valamely számunkra ismeretlen fiziológiai folyamatról, valamiféle megszokott nyelv, amellyel bizonyos idegingereket jelölünk? hogy az egész úgynevezett tudatunk többé-kevésbé fantasztikus kommentárja egy öntudatlan, talán megismerhetetlen, de érzett szövegnek? [...] Mit értsünk hát élmény alatt? Sokkal *inkább* azt, amit belé helyezünk, mint azt, amit már tartalmaz! Vagy talán arra a kijelentésre kellene ragadtatnunk magunkat: önmagában nem tartalmaz semmit? Az élmény merő kitalálás?” Friedrich Nietzsche, *Hajnalpir. Gondolatok a morális előítéletekről*, ford. Óvári Csaba, Attraktor, Máriabesnyő, 2019, 73–74.

na”. A *Tudod, hogy nincs bocsánat* [1937]⁴⁰ ezzel szemben egészen a betűk szintjéig rombolja az ökonómiát: a hangzó és a hangtalan, a kimondott és a kimond[hat]atlan, a mély és a felületes, az alptalan, megalapozhatatlan és a megalapozott beszéd különbségeinek az elbizonytalanításával a hang és az értelem egységét, a jelentés és a jelentéstelen határát problematizálja, így nyitva utat a morál, a hit, az akarat és a szándék területét érintő kérdések megfogalmazásához. A bocsánatba vetett hitet itt egy negatív, önfel számoló kijelentésnek („tudod, hogy nincs”) kellene szertefoszlattania, megsemmisítenie. A megszólítottak ezúttal nem a bűnét kellene keresnie vagy megvallania, hanem az igazságot bevallania, az igazsággal szembenéznie, amely eredendőbb, de fenyegetőbb és rombolóbb is, mint a megbocsátásban való, látszólag megkönnyebbülést hozó és felmentést ígérő hit. Ha nincs bocsánat, akkor olyan instancia sincs, amelyhez vagy akihez fordulni és a könyörgést, fogadkozást vagy vallomást címezni lehetne, aki a kérést meghallaná, megbocsáthatna. Ugyanakkor az, hogy mi is az pontosan, amit ez a kijelentés tagad, illetve hogy ebben az esetben, a versben mit jelentenek a „nincs” és a „bocsánat” szavak, meghatározhatatlan marad. A „bocsánat” egyszerre jelentheti a bocsánat kérését és elfogadását (ami egyben a megadását is jelenti), egy kommunikatív szituáció ellentétes pozícióinak (beszélő/hallgató, kérő/adó, adó/fogadó) mindegyikét elfoglalhatja, bármelyik oldalon megjelenhet, elhangozhat. Ebben a szituációban persze nem jelentések kommunikációjáról van szó, a beszéd nem választható el a beszéd mirőljéről, a bocsánat kérésétől/megadásától, a megbocsátástól (mely utóbbit viszont a kéréssel szemben nem feltétlenül kell hangosan kimondani), ahogy az sem mindig dönthető el, hogy a bocsánatnak *valamit* vagy sokkal inkább *valakinek* kellene-e megbocsátania.⁴¹ A „bocsánat” tehát (szóval) kérheti és (szótlanul) adhatja is a bocsánatot, egyszerre jelenthet bocsánatkérést és megbocsátást. A szónak ezt a kétértelműségét első pillantásra elfelejtetheti a közvetlen kontextusa, a jelen vers és bizonyos műfaji konvenciók, amelyek miatt a „bocsánat” szót ebben az esetben nem prózai értelemben vesszük vagy halljuk, nem abban az értelemben, ahogyan ezt a szót e versen és az irodalmon „kívül”, pragmatikus szituációkban használjuk. A „bocsánat” szó értelmét, adását és elfogadását e versen kívül más konvenciók, például udvariassági szabályok határozzák meg, melyek által a szó értelme teljesen kiüresedhet, ami miatt esetleg már nem is halljuk benne vagy ki belőle a megbánást vagy valamilyen mélyebb értelmet. A „bocsánat” szó a versben első pillantásra a (szótlanul, hangtalanul is végrehajtható) megbocsátás értelmében jelenik meg. Látszólag nem a bocsánat kérése, hanem az elfogadása

40 „Tudod, hogy nincs bocsánat, / hiába hát a bánat. / Légy, ami lennél: férfi. / A fű kinő utánad. // A bűn az nem lesz könnyebb, / hiába hull a könnyed. / Hogy bizonyág vagy erre, / legalább azt köszönjed. // Ne vadojl, ne fogadkozz, / ne légy komisz magadhoz, / ne hódolj és ne hódíts, / ne csatlakozz a hadhoz. // Maradj főlöslegesnek, / a titkokat ne lesd meg. / S ezt az emberiséget, / hisz ember vagy, ne vesd meg. // Emlékezz, hogy hörögtél / s hiába könyörögtél. / Hamis tanúvá lettél / saját igaz pörödnél. // Atyát hívtál elesten, / embert, ha nincsen isten. / S romlott kölkökre lettél / pszichoanalízisben. // Hittél a könnyű szónak, / fizetett pártfogóknak / s lásd, soha, soha senki / nem mondta, hogy te jó vagy. // Megcsaltak, úgy szerettek, / csaltál s így nem szerethetsz. / Most hát a töltött fegyvert / szorítsd üres szivedhez. // Vagy vess el minden elvet / s még remélj hú szerelmet, / hisz mint a kutya hinnél / abban, ki bízna benned.” József Attila *Összes versei*, 470–471.

41 Ehhez lásd: Jacques Derrida, *Vergeben. Das Nichtvergebbare und das Unverjährbare*, ford. Markus Sedlaczek, Passagen, Wien, 2018.

vagy a megadása az, amit a cím és az első sor tagad, még ha ezután, illetve emiatt a bocsánat kérése, *kimondása* is hiábavalóvá válik. Ha nincs *bocsánat*, akkor hiába a bánat is, a megbánás belső, végső soron rejtve maradó aktusa, amely itt a bocsánat kérésében és hangalakjában *kimondatlanul*, de mégiscsak kimondatik.

A megszólítottak már nem a [hangtalanul beszélő-vádló] lelkiismeretére kellene hallgatnia és egy másikhoz [akár mint önmagához] beszélnie, vallania, hanem ehelyett az én szavait kellene meghallania és egyben végrehajtania. A versbeli én beszéde, amely a te eddigi hitét leleplező, leromboló tudásról beszél, eredetibbnek, mélyebbnek, de megalapozhatatlanabbnak is tűnik a te beszédénél vagy beszédaktusainál [vallomás, kérés, fogadkozás, hörgés, könyörgés], valamint a másik vagy mások beszédénél [a „könnyű”, üres, semmis szavaknál]. A te egyedül erről a negatív, ennyiben alaptalan, megalapozhatatlan bizonyosságról [„tudod, hogy nincs”] tanúskodhat, csak ezt köszönheti, erről szólhat. A te ilyen értelemben [ön-]megsemmisítő vallomásra kényszerül: tudod, hogy nincs bocsánat, valld be, mondd ki, hogy tudod, hogy nincs bocsánat. Az én ebből a negatív igazságból vagy bizonyosságból szólva rombolja le a te alapjait vagy illúzióit, létokait, illetve szólítja fel az ezekről való lemondásra, azoknak az illúzióknak a lerombolására, amelyek a bocsánat lehetőségét, az ebben való hitet alapozták meg. Nem elég, hogy tudod, *ki is kell mondanod*, hogy tudod, hogy nincs bocsánat. Ez a kimondás egyszerre lehet az én beszéde és a te eddig kimondatlan vagy bevallatlan tudásának a kimondása, az én és a te ebben az önfelszámoló, önmegsemmisítő mondásban egyesülhetne.

Ehhez a megsemmisítéshez vagy semmivé váláshoz azonban először a bocsánatban való hitet és ennek alapjait kell üres illúzióként leleplezni. Ezt a hitet eddig olyan metafizikai értékek alapozták meg, amelyek a megszólítottak értelmet, célt vagy identitást kölcsönöztek. A te eddig egy illuzórikus célnak [megbocsátás, feloldozás], egy első és utolsó oknak [„isten”], valamilyen autoritásnak [„atyá”, „pártfogók”] rendelte alá magát, beszédét, ezekhez vagy ezekről beszélt. Eddigi létét a bűn jóvátétele, egy hiány pótlása, az egyensúly helyreállítása határozta meg; léte nem állt másból, mint megfelelések, pótlékok kereséséből, kiegyenlítésre való törekvésből. Hiszen a bánat és a megbánás valami megtörténtet próbálnak meg nem történné tenni, a visszafordíthatatlan időt visszafordítani, az aszimmetriát szimmetriába fordítani; a könnyek fiziológiai feladata a feszültség feloldása, a megkönnyebbülés; a vádaskodás, könyörgés és fogadkozás nyelvi, részben akarattalan aktusai a bűn kivetítésével próbálnak tőle megszabadulni. Bár a bűn mibenléte meghatározatlan marad, szerkezetileg valamilyen kontinuitás [pl. az idő vagy az identitás] megszakadásában, belső [lelki vagy pszichés] vagy külső [jogi-konvencionális] kötelék vagy kötelezettség megszegésében, a testi-fiziológiai vagy hatalmi egyensúly felbomlásában, illetve olyan hiányban vagy hiányosságban áll, amelyet helyre kell állítani, ki kell egyenlíteni, meg kell fizetni, és épp a bűnnek ez az ökonomikus kiegyenlítése az, ami haszontalannak, értelmetlennek bizonyul. A bocsánat kérésének a különböző formái végső soron valamilyen külső pótlékkal [pótlékok pótlékaival – „Atyát hivatá elesten, / embert, ha nincsen isten”] próbálták azt az eredeti, lényegi törést, szakadást, hiányt vagy aszimmetriát helyreállítani, amelyet éppen eredendősége miatt nem lehet kiiktatni. A megszólított ezek szerint tehát nem más, mint ennek a hiánynak, semminek, törésnek, szakadásnak, a bűnnek a hely nélküli helye.

Hogy csak bűn van és nincs bocsánat, azt is jelenti, hogy a megszólítottnak ez a törött, szakadt, aszimmetrikus, hiányos vagy üres létmódja nem valamilyen elkerülhető, kiegyenlíthető vagy helyrehozható vétek vagy baleset. Az én ebből az önmagát megvonó törésből vagy szakadásból szólítja meg a másikat vagy másikat. Ez a beszéd, pontosabban írás azzal fenyeget, hogy a te hitét, nyelvét és létét is magával vonja, megalapozhatatlanná teszi és kiüresíti. Hagyj fel az isten, az atya és az ember szólításával, tételezésével; atyád, pártfogóid, tanúid, hallgatóid, te magad mint saját tanúid és hallgatóid [a „pszichoanalízisben” meglelt, „romlott” feled], akikben és akiknek hittél, akiket szerettél, valójában sohasem hallottak, értettek, szerettek, hanem megcsaltak; másik feledet, önmagadat csaltad, tévesztetted meg, „Hamis tanúvá lettél / saját igaz pörödnél”. Hallgass rám, senki sem hall, hagyj fel a beszéddel, lélegzetvétellel, hörgéssel és valld be, hogy tudod, hogy nincs bocsánat, nincs olyan igaz, hű tanúid vagy saját magad, aki tanúsíthatna, kimondhatna; nem hallhatod, tanúsíthatod, mondhatod ki magad. A szíved ürességét csak a töltött fegyver töltheti ki, a bocsánat hiábavalóságának, semmisségének a tudása hiábavalóságodat, megsemmisüléset jelent, semmis, üres, törött léted a halállal, egy ugyanilyen töréssel, semmivel esik egybe.

Az utolsó és döntő érv, amely a te megsemmisüléséhez vagy megsemmisítéséhez vezet, a szeretet lehetetlenségét, illetve saját ellentéte általi feltételezettségét állítja: „Megcsaltak, úgy szerettek”. Ebben a sorban nemcsak én és te, hanem a közöttük létesülő vagy létesíthető viszonyok is, tehát a szeretet és a csalás, a közvetlen, igaz és a közvetett, hamis vagy hamisítható viszony, a szimmetria és az aszimmetria, valamint az önazonosságot, felmentést ígérő önmegszólítás és az ezt éppen hogy lehetetlenné tevő megszólítás alakzatai is felcserélhetőkké válnak.⁴² Azt sem lehet továbbá eldönteni, hogy a szeretet lehetetlensége („nem szerethetsz”) tiltáson vagy képtelenségen alapul, külső vagy belső okokra vezethető-e vissza, esetleges vagy lényegi lehetetlenségről van-e szó.

A megszólítottnak a vers végén két lehetősége marad. 1. Az első lehetőség az utolsó és egyetlen lehetőség, és ezért nem is lehetőség, hanem az eddigi érvek elkerülhetetlen és szükségszerű következménye: ha én és te vagy az én és a saját másika közötti közvetlen viszony, szeretet lehetetlen, mert megkülönböztethetetlen a közvetett viszonytól és emiatt kiiktathatatlan belőle a csalás lehetősége, ha tehát szeretet és csalás egymást feltételezik és kiasztikusan felcserélhetők, akkor egy másik alakzatban válhatnak csak eggyé, amely ugyanakkor nem kevésbé ellentmondásos. Az üres szívhez szorított töltött fegyver alakzata egyrészt az üresség golyó általi kitöltését, a kiteljesedést ígéri, másrészt pedig a megsemmisüléssel, a *teljes ürességgel* fenyeget. Ez az eddigi érvvezetés következetes végeredménye, vége, negatív beteljesülése is egyben: a bűn [hiánya vagy semmissége] csak a megsemmisülésben

42 Ahogy Kulcsár-Szabó Zoltán megmutatta, többek között ez a sor árulkodhat az önmegszólítás alakzatának a törékenységről, amennyiben ebben én és te „közössége éppen a mindenkori másik kölcsönös átláthatatlanságának felismerésében valósul meg” [Kulcsár-Szabó, „Én” és hang, 103.]. Ez az aszimmetria ha nem is cáfolja meg teljesen, de kétségbe vonja Németh G. Béla elemzését, amely ezt a verset az önmegszólító verstípus hagyományában helyezte el: Németh G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról = Hét kísérlet a kései József Attiláról*, 138–168.

szűnhet, semmisülhet meg.⁴³ 2. A másik lehetőség olyan lehetőség, amelyet szintén nem lehet tudatosan vagy szabadon választani: fordulj *önmagad ellen*, mert mindig is *önmagad ellen* voltál („nem szerethetsz”), „Vagy vess *el* minden elvet / s még remélj *hű szerelmet*”, azaz csak remélni lehet, hogy a szerelem lehetséges. Ebben a „hű”, talán még lehetséges „szerelemben” való reménynek tehát valamiképp különböznie kell a szeretet illuzórikus és csaló hitétől. [S ez a szeretet és a szerelem – ez esetben *talán jelentéssel, talán jelentéstelen* – különbségének a kérdésés is felvetheti, amelyről alighanem szintén csak spekulálni lehet: lehet-e az ember *önmagába szerelmes*? Nem feltételez-e a szerelem a szeretettel szemben egy olyan másikat, akit nem lehet az én másikára redukálni?] Van tehát egyrészt egy olyan *önmagunkhoz és másikhöz való viszony*, amelyből kiiktathatatlan a bűn, a hamis tanúzás, a szó megszegésének vagy megtörésének, semmisségének a lehetősége, és lehet, hogy lesz még olyan *hű viszony, szerelem is*, amely éppen azáltal, hogy csak remélni lehet, nem semmisítheti meg sem negatív, sem pozitív tudás vagy bizonyosság (ebben az esetben nem mondható, hogy tudod, hogy nincs hűség, szerelem). Eszerint kétféle hit vagy viszony különíthető el a versben, melyek között talán lehetetlen különbséget tenni: egy olyan viszony, beszéd, bocsánatkérés, bűnvallomás, bűn- vagy vádbeszéd, amely hiábavaló, haszontalan, értelmetlen, semmis és ezért elvileg, elméletileg megsemmisíthető; és egy olyan viszony, hit, amely nem leplezhető le illúzióként és csak reményként létezik. Ugyanígy lehetne kétfajta megszólítottól is beszélni: az egyik hiábavaló, semmis, megsemmisíthető, a másik pedig fölösleges, fölöslegesnek kellene maradnia. Mi tehát a különbség a *hiábavalóság* és a *fölöslegesség*, fölösleges maradék, az értelmetlenségnek és haszontalanságnak e két esete között? Mi marad a te, a megszólítottat alkotó szubjektumképzetek, illúziók, jelentések megsemmisülése után?

E kétféle viszonynak, a lehetetlennek és a talán lehetségesnek a megkülönböztetéséhez Derrida vonatkozó szövegeit lehetne segítségül hívni. Derrida szerint a csalás (a hazugság, a hamis tanúzás) lehetősége nem kívülről, esetleges módon fenyegeti a szeretetet, a barátságot és egyáltalán én és másik vagy akár az én *önmagához való viszonyát*, hanem ezeknek a feltétlen, mert formalizálhatatlan és hozzáférhetetlen feltétele: hogy a megtevesztés *szándéka*, a [jó vagy rossz] *akarat* és a *hit* [jó- vagy rosszhiszeműség] én és másik vagy én és saját másikanak a viszonyában egymás számára szükségképpen rejtve maradnak, nemcsak veszélyt (csalást, megtevesztést), hanem egyben esélyt is jelent, az én és a te közötti viszony vagy dialógus titkos, átláthatatlan feltételét. „Mivel végeredményben mindig ketten vagyunk, legkevesebben ketten, akik beszélnek, [...] amennyiben tehát *dialógus van*, csak annyiban lehet szó hazugságról vagy sérthetetlen titokról.”⁴⁴ A csalást, a hazugságot és a hamis tanúzást, tehát a szándék, a hit és ezekkel együtt a bűntudat, a megbánás [etikai-politikai] kérdését mint a másik „sérthetetlen”, mert végső soron megismerhetetlen „titkát” Derrida elhatárolja a tudás és a megismerés területeitől, például a tévedéstől, hogy

43 Az, hogy nincs bocsánat, azt is jelenheti, hogy nincs olyan nyelv, amely az én és a beszéde közötti eredendő törést áthidalhatná, hiszen „[m]inden ‚megbocsátás’, ‚felmentés’ ezt a viszonyt kívánja lényegében helyreállítani”. Lőrincz Csongor, *Modernitás és legitimitás, törvényerő és „rendkívüli állapot” a költészetben* = Uő., *Költői képek testamentumai*, Ráció, Budapest, 2014, 188–201, itt: 198.

44 Derrida, *Az idő adomány*, 220–221.

ezáltal megőrizze vagy átmenetileg körülhatárolja a másikkhoz való szigorú értelemben vett morális viszonyulás lehetőségét. Még akkor is, ha *lehetetlen* következetesen külön tartani őket, mégis ragaszkodni *kell* episztemológia és morál, tehát például tudás és csalás, hit, szándék, szeretet redukálhatatlan különbségéhez. „Hazudni annyira, mint a másikat megteveszteni *akarni*, néha még akkor is, ha igazat mondunk.”⁴⁵ A hit, az akarat, következőképpen a bűn tudata is olyan területhez tartoznak, amelyet semmilyen nyelv, módszer vagy elv nem tárhat fel, sérthet, „leshet meg”, amelyekről felesleges találgatni és emiatt *csak találgatni, spekulálni lehet*. A hű viszony, a hűség csak a csalás, a bűn lehetőségének, titkának a megőrzésével lehetséges, és emiatt talán lehetetlen, csak remélhetjük, hogy lehetséges. Az irodalom nyelve azáltal lehet példászerű területe ezeknek a kérdésfeltevéseknek, hogy itt nincs olyan autoritás (anya, pártfogó, ember), első és utolsó jelölt, törvény vagy *elv*, amely az adott szavak titkát felfejthetné és igazságukért vagy valódiságukért kezeshetné. Bár nincs értelme azt kérdezni, mit *akar* mondani, akar-e valamit mondani egy szó vagy szöveg, mégis ezt tesszük, találgatunk, mely találgatást elvileg semmilyen elv nem korlátozhat.

Mi marad tehát a negatív bizonyosság és a tudás, értelem elkerülhetetlen megvonódása, a szubjektum, a te kiüresedése után? Hogyan maradhatunk hűek ehhez a versbeszédhez anélkül, hogy meghamisítanánk a szándékát? Ennek a kérdésnek a megválaszolásához elsőként a hű viszony reményének a lehetőségfeltételét kell szemügyre venni: „vess el minden elvet”. Hogyan lehet, lehetséges-e *minden* elvet kivétel nélkül elvetni? Lehetséges-e végrehajtani ezt a követelést? Mit jelent az olvasás és az értelmezés esetében, és mit jelent *ennek* a versnek az esetében minden elv elvetése? Erre a kérdésre többek között az anagrammák kérdése, pontosabban ennek a versnek az anagrammái, részben fölösleges betűmaradéka adhatnak választ. Ezekre már Fried István is felhívta a figyelmet: a „bánat” – „bocsánat”, a „könnyebb” – „könnyebb” – „köszönjed”, „fogadkozz” – „magadhoz” – „hadhoz”, „vet” – „vesd meg” – „vess el” – „elv” – „elvet” és a „hisz” – „hívtál” – „hittél” – „hinnél” szavak részben etimologikus összefüggései, „a szavak mögött, a szavakban megbúvó szavak (Jean Starobinski) fonetikai, szintaktikai egymásba érése[i]” Fried értelmezésében onnan nyerik el jelentőségüket, hogy a vers tudáson, tagadáson, elválasztottságon alapuló érvelése mögött valamiképpen a „nyelv beszédét” juttatják szóhoz, „amelyet nem szoríthat az értelem kalodájába a beszélő”⁴⁶ [tehát mintha ezek a kapcsolódások hordoznák az episztemológia területén túli, hű viszony reményét]. Ahogy az idézetből is látható, ez az értelmezés nem tesz különbséget a paronomázia, a hangzásbeli hasonlóságok jelentéseffektusai és az anagramma között, mely utóbbi nem a hangok hasonlóságán, hanem – legalábbis de Man meghatározása szerint⁴⁷ – az írás, illetve a betűk inskripcionális, puszta anyagiságában érzékelhetetlen ismétlődésén alapul. Bár a szavak közötti hangzásbeli kapcsolatok létesülése az elkülönöződés játékának az egyik effektusa, a szövegben szétszórt betűk és széttördelt szavak ugyanakkor éppen a szó és az értelem egységét bontják meg, darabolják fel, ami pedig a jeljelő voltának a megszűnését, ennek lehetőségét veti fel. A „nyelv” anagrammatikus

45 Jacques Derrida, *Die Geschichte der Lüge*, ford. Noe Tessmann, Passagen, Wien, 2015, 16.

46 Fried István, *Magatartásformák egy József Attila-versben*, Tiszatáj, 2005/12., 52 – 61, itt: 55, 58.

47 Paul de Man, *Hypogram and Inscription. Michael Riffaterre's Poetics of Reading* = Uő., *The Resistance to Theory*, Univ. of Minnesota Press, Minneapolis–London, 1986, 27–53, itt: 51.

„beszéde” így éppen az értelmes beszédet, a szöveg artikulálhatóságát és olvashatóságát, az értelem- és hangzásbeli egységek elkülönítését, határok megállapítását lehetetleníti el, hiszen nemcsak az nem dönthető el, *mit* jelentenek ezek az ismétlődő betűkapcsolatok, hanem az sem, hogy *jelentenek-e egyáltalán valamit, kell-e, és ha igen, mikor* jelentést tulajdonítani nekik. Ebben az esetben azért fontos, hogy ragaszkodjunk ehhez a mozzanathoz, mert csak ekkor mutatkozhatnak meg a bűnről szóló, bűnt kereső vagy tételező, vallomástevő nyelvnek a szigorú értelemben vett *morális* aspektusai, amelyek nem pusztán a szándék vagy az akarat [pl. büntudat, bánat] olvashatatlanságának a megállapításában és az olvasásukról való lemondásban, hanem az olvasás *kényszer nélküli kényszerében* rejlenek. Mivel az anagrammák esetében nem lehet tudni, hogy *milyen elv alapján* működnek, szándékosak-e vagy véletlenek, ezért elvileg végtelen számban lelhetők fel bármely szövegben, s ez az olvasás feladatát is lezárhatatlanná teszi, illetve arra emlékeztethet, hogy az értelmezést, keresést csak önkényesen lehet berekeszteni.

Ha ennek a feladatnak a tudatában vesszük szemügyre a vers szavaiban elrejtett, szétszórt szavakat, akkor elsőként arra lehetünk figyelmesek, hogy a versbeli én felszólításai a szövegben bizonyos szempontból eleve végre vannak hajtva, s ezek a felszólítások így akár *értelmüket is veszíthetik*. A „Vagy vess el minden elvet” követelése például eleve tartalmazza vagy végrehajtja azt, amire az én felszólít: az „elvet” szó egyszersmind maga is elveti az elvet, mintegy magát veti el, hajtja végre. Valami hasonló történik a hűség másik feltételének a megfogalmazásában is: „*hisz* mint a kutya *hinnél*” – a „hisz” kötőszóban, amely történetileg a „hiszem, hogy” kifejezésre megy vissza,⁴⁸ eleve ott van az a közvetlen, hű viszony, amelyet nem vonhat kétségbe semmilyen negatív bizonyosság vagy elv, és amelynek nincs, vagy *önmagában* rejlik a feltétele: a hitben hinni kell, csak remélni lehet, hogy a hű szerelem, ez a fajta hit lehetséges. Ezt a feltétel nélküli feltételt, feltétlen feltételeességet erősítheti a következő sor szó szerinti olvasata is: „*hisz* mint a kutya *hinnél / abban*, ki *bízna benned*” – akkor tudnál hinni abban, a másikon belül vagy a másik legmélyebb, hozzáférhetetlen és átláthatatlan belsejében, ha ez a másik *bízna benned*, benned *bízna*, azaz eleve *benned*, rajtad belül lenne. A másik nem veled szemben, hanem rajtad belül, már mindig is *benned* kell, hogy legyen, *bízson* ahhoz, hogy *hiess* benne, hogy benne lehess, a másikon belül hajthasd végre a hitet. Eleve *benned* kell, hogy legyen [elvetve] a másik bizalma, hogy a másikban lehessen, a másikba vethesd a hited. A hű viszonynak ez az alakzata sem hasonlóság által közvetített szembenállásként vagy ellentétként, sem metonimikus érintkezésként, sem pedig szinekdochéként nem írható le. Ennek a viszonynak az elképzelése vagy az elgondolása lehetetlennek tűnő, végtelen feladat, ami nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy ez a feladat az őt megfogalmazó nyelvben eleve végre van hajtva, vagy már mindig is megtörtént anélkül, hogy észrevettük, még mielőtt ezt a mondást vagy kimondást reflektálhattuk, elemezhetjük volna.

Ha tehát a feladat ilyen értelemben minden elv elvetésében, a szubjektum egészének, értelmének, az egész elképzelésének a megsemmisítésében, valamint az egész nélküli részek fölöslegessé válásában, pontosabban fölöslegességük, eredeti

48 A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, szerk. Benkő Loránd, Akadémiai, Budapest, 1967, 119.

céltalanságuk és értelmetlenségük megőrzésében áll [„Maradj fölöslegesnek”), akkor újra felmerül a kérdés, hogy hol találhatók, megtalálhatók-e a versben a te maradványai. Míg az eddig elemzett szótöredékek bizonyos mértékig jelentéssé tehetők, megtalálhatják helyüket a vers értelmi összefüggésében [még ha esetleg ellene is mondanak ennek], addig felfedezhetők a versben olyan anagrammák, betűmaradványok is, amelyeknek, ha hűek akarunk maradni a vers feltételezett értelméhez, *fölöslegesnek* kellene maradniuk. Erre az első versszak felszólításában található példát, amelynek a rejtélyessége eleve megnehezíti saját applikációját: „Légy, ami lennél: férfi. / A fű kinő utánad”. Mit jelent a vers e két „legkevésbé gördülékeny, [szó szerint is] legnehezebben kimondható”⁴⁹ sorában a „férfi” szó, és mit jelent a versen belül és kívül az a szállóige, hogy „légy férfi”? Miért tűnik egyértelműnek a kapcsolat a férfiaság vagy férfivé-válás és a veszéllyel vagy halállal⁵⁰ való szembenézés között? Ahogy a szakirodalom már rámutatott, e sorok egyik lehetséges előzménye Petőfi *Ha férfi vagy, légy férfi...* [1847] című verse.⁵¹ Bár ebben az én önmagává vagy férfivá válása első pillantásra a szubjektum identitásának a megerősítéséhez járul hozzá, a jelen összefüggésben is jelentéssé tehető versszakban ehhez egy nyelvi mozzanat is társul, amennyiben ehhez az önmagaddá váláshoz nem elég, ha van „elved, hited”, „ha férfi vagy”, ezeket *ki is kell mondanod*:

Ha férfi vagy, légy férfi,
Legyen elved, hited,
És ezt kimondd, ha mindjárt
Véreddel fizeted.

Amire Petőfi verse felszólít, az nem vagy nem csak a halállal való szembenézés, hanem a belső, rejtett hit és elv visszavonhatatlan kimondása, és ez a kimondás rejti a halál kockázatát. Az én halálával a hite és elvei is elvesznek, kivéve, ha ezek ki lettek mondva vagy le lettek írva. Ha tehát itt a férfivé válás az elv, hit, akár a versszöveg kockázatos kimondását jelenti, akkor az olvasónak, aki e sorokat nyilvánosan, visszavonhatatlanul kimondja, már eleve férfivé kellett lennie, és így a férfivé válás nem elhatározás, hanem mondás, kimondás kérdése. A József Attila-i átírás ez alapján több módon is jelentéssé tehető: „Légy, ami lennél: férfi”: *ha férfi lennél, akkor válhatnál férfivé; vagy: légy azzá, amit mondanak, hogy vagy: férfi. A mondás szerint férfi lennél, légy hát azzá, ami a mondás szerint vagy: férfi. A megszólítottnak önmagával, pontosabban az idézeteivel kellene azonosulni. Arra, hogy egy ilyen azonosulás tényleg a halál kockázatát rejtheti magában, egy másik pretextus figyelmeztethet. Az ifjú Werther szenvedéseinek második kiadásához fűzött mottó ugyanezzel a felszólítással a főszere-*

49 Janzer Frigyes, Tudod, hogy nincs bocsánat [versértelmezés és motívumértelmezések], Irodalomtörténet 1993/4., 894–915, itt: 895.

50 A fű és a halál kapcsolatát ugyancsak egy szöveg alatti szöveg, a *Tiszta szívvel* utolsó sorai [„s halált hozó fű terem / gyönyörűszép szívemen”) teremthetik meg.

51 Tverdota György a következőképpen magyarázza a két szöveghely közötti kapcsolatot: „Erdélyivel és Illyéssel versengve ő [József Attila] is pályázott az „új Petőfi” megtisztelő rangjára, a férfias határozottság, a „felnöttség” iránt igen mély, világkép-meghatározó következményekkel járó nosztalgiai voltak.” Tverdota, *Zord bűnös vagyok*, 181. A vers további intertextuális kapcsolataihoz lásd: Németh G., *Az önmegszólító verstípusról*, 156–160.

replővel való téves azonosulástól, a pusztá utánmondás következményeitől inti óva az olvasót: „Légy férfi! o, ne kövesd léptemet!”⁵² Ami József Attilánál a „féfit” követi, utána keletkezik vagy „nő”, az a „fű”, amely egy metonimikus láncolaton keresztül – fű, föld, földi maradvány – a megszólított földdé, majd fűvé váló, pusztuló és keletkező maradékaival kapcsolódhat össze. A „férfi” után kinövő fű ugyanakkor nemcsak a „férfi” [fogalmának, mondásának, idézeteinek vagy a szubjektum egy bizonyos felfogásának?] a halálát, földdé, porrá, *semmivé válását* vetíti előre, hanem egyben az élet és a növekvés, megújulás, átalakulás ígétét is hordozza. Innen nézve [is] láthatóvá válhat az az elvek elvetésében rejlő kettőség, amely egyszerre jelent fenyegetést és esélyt, megsemmisülést és tovább- vagy túlélést: ha elvetünk, megsemmisítünk, majd szétszórunk minden elvet, akkor a halott betűkből új, talán fölösleges jelentések nőhetnek ki. Az idézett sorok morfológiai, szintaktikai alapelveinek elvetésével, például a „lennél” szó széttörésével: légy azzá, ami lenn él, férfiként már nem él; valamint a „kinő” kettőtörésével, megfelezésével a mi a férfi? kérdése után a ki a nő? vagy: ki az, aki nő? kérdése következhetne.

Ha hűek akarunk maradni a vers felszólításához [„Maradj fölöslegesnek, / a titkokat ne lesd meg.”], akkor óvakodnunk kellene attól, hogy sietősen válaszoljunk meg és rövide zárjuk azt a kérdést, hogy ezek a jelentések hogyan hozhatók összefüggésbe a vers értelemegészével. Ezek a szövegben vagy szavakban, illetve szavak között talált vagy kitalált szótöredékek egyszerre vannak és nincsenek, egyszerre lehetnek mélyértelműek és feleslegesek, olyan „zavaró” „semmi”-ként viselkednek, melyeknek az értelme és az eredete meghatározhatatlan marad. Bár ebből a töredezett, ellentmondásos, beszédnek már aligha nevezhető nyelvből nehezen vonhatók le egyenes következtetések a bocsánat lehetőségére, illetve egy büntől, vádtól, mentegetőzéstől, bűn-, értelem- és okkereséstől mentes, meg- vagy elbocsátott, elvektől és egyéb kötelekektől eloldozott, *szabad* nyelv esélyeire nézve, az elemzett versekben mégis megfigyelhető néhány olyan tendencia, amelyek többé-kevésbé párhuzamosak egymással, illetve amelyek így a bűn és az adósság kultúratudományos elméleteire is új fényt vethetnek.

1. A bűn morális problémája ökonómiai problémaként lepleződött le – mint a gondolkodás, a [szellemi és textuális] tulajdonnal való gazdálkodás, a saját, a tulajdon elsajátításának, birtokolhatóságának a problémája, amely az én és az értelem uralhatóságának a problémája is egyben. A kultúratudományos szakirodalom módszerei és megkülönböztetései a bűn e poétikájának a szempontjából olyan történetileg és nyelvileg feltételezett konvencióknak bizonyultak, amelyek a bűn vagy a nyelv [a bűnről beszélő vagy büntételező nyelv] zavaró, nyugtalanító, derridai értelemben kísérteties, fenyegető karakterét vagy semmijét, ürességét, a semmi és a hiány különféle formáit hivatottak kontrollálni és lokalizálni [ugyanaz a törekvés a klasszikus modernség poétikai eljárásaiban, például Ady bűn-verseiben is felismerhető volt, amelyek a bűn esztétizálásával próbálták megjeleníteni, uralni és lokalizálni a nyelv

52 Johann Wolfgang Goethe, *Az ifjú Werther Gyötrelei*, ford. Bölöni Farkas Sándor, reciti, Budapest, 2015, 173. „Du beweinst, du liebst ihn, liebe Seele, / Rettest sein Gedächtnis von der Schmach; / Sieh, dir winkt sein Geist aus seiner Höhle: / Sei ein Mann, und folge mir nicht nach.” Johann Wolfgang Goethe, *Werke. Hamburger Ausgabe in 14 Bänden*, Band 6. Romane und Novellen I, dtv, München, 1998, 532.

uralhatatlan és kontrollálhatatlan ürességét vagy semmijét]. Bár a bűn esztétizálása megóvja a szubjektumot vagy az adott rendszert, centrumot az értelmének és egységének a megbomlásától, ugyanakkor el is zárja az utat a szigorú értelemben vett morális kérdésfeltevések felé.

2. Ezek a kérdésfeltevések a probléma olyan aspektusaiban tárulhatnak föl, amelyek bár a tulajdon és a saját elsajátításának, használatának és elosztásának a módjaira mennek vissza, mégsem redukálhatók maradéktalanul ezekre az eljárásokra, sem pedig a gondolkodás és a megismerés ökonómiájára [melyek szintén a nyelv tropológiáján, csereműveletein alapulnak]. Annak a kérdése, hogy mit akarnak és akarnak-e egyáltalán jelenteni valamit egy vers anagrammái, szövegben megbúvó szavai, ugyanolyan megválaszolhatatlan, sérthetetlen titok kell, hogy maradjon, mint a jó vagy rossz akarat, illetve egy szó hazug, „csaló”, „bűnös” vagy „hű”, ilyen értelemben igaz voltának a kérdése. Annak az eldönthetlensége, hogy a szó „hű” vagy „bűnös” módon adott-e, nemcsak az olvasás lehetetlenségét, egy negatív bizonyosságnak a megállapítását jelenti, s így nem az értelmezésről való lemondáshoz, hanem azoknak a feleslegeknek és maradékoknak a kibetűzéséhez kell, hogy vezessen, amelyek nem helyezhetők el, nem hasznosíthatók a szöveg ökonómiájában, értelmi egészében vagy tropológiai rendszerében. Ezek az anagrammatikus maradékok az utolsóként elemzett versben nemcsak a szubjektum és az értelem egységét és határait fenyegették, hanem egyúttal annak a lehetőségét is aláaknázták, hogy meghatározzuk a bűn poétikai helyiértékét a szövegben. Ugyanakkor éppen ebben a fenyegetésben rejlik a bűn *feltétlen* bocsánatának, *nyomtalan megsemmisítésének* az esélye: egy olyan nyelv lehetetlen lehetősége vagy reménye, amelyet nem köt az értelem, ok, alap, tudat vagy bűn tételezésének, feltételezésének és keresésének a szükségszerűsége és elkerülhetetlensége. A bűn poétikája emiatt már mindig is önmaga ellen beszél vagy önmagát lehetetleníti el. Ez azonban nem teszi feleslegessé a bocsánat, felmentés vagy „elbocsátás” keresésének az útjait, sokkal inkább a kihívásaival és a nehézségeivel szembeállít.

